Оповідання

Кузьма з Кузьмою, як риба з водою,— так говорили в Шендарівці про Кузьму Коваля та про його приятеля Кузьму Гуляя. І справді, обидва Кузьми ще змалку були великі приятелі. Вони вкупі зросли, разом горобці дерли, разом в городах огірки крали; а як стали парубками, вкупі на вулицю ходили, разом поженились і навіть разом в один день вінчались. З того часу багато в Росі води утекло. Кузьма Коваль став заможним чоловіком, поставив нову хату, виростив дві дочки і вже одну видав заміж. Кузьма Гуляй овдовів, трохи розпився й розледащів. Коваль був чоловік розумний та гордий. Гуляй був чоловік добрий, але з курячим розумом. Він усе бігав за порадою до Коваля. Люде казали, що Кузьма до Кузьми бігає розуму позичать. Задумавши брать другу жінку, Гуляй передніше побіг на пораду до свого приятеля. Коваль знав, що Гуляй чоловік хоч з м'якою душею, але трохи лінивий, і нараяв йому взять жінку розумну та робочу, убогу удову Устю.

Багато в Росі води утекло, а Кузьма з Кузьмою живе, як риба з водою. Один Кузьма в оранді, і другий в оранді; один Кузьма в Срулевому шинку, і другий вже туди простує, неначе йому сорока звістку на хвості носить. Кузьма Коваль церкву минає, Кузьма Гуляй в церкву й не заглядає. У Коваля п'ють; Гуляй неначе носом почує, і зараз до його на поріг. В Гуляя п'ють,— Коваль зараз у двір. Люде казали, що один Кузьма носом чує, де п'є другий Кузьма. Як Ковалева Пазька одніме в Коваля гроші, Коваль іде сміливо до Гуляя й знає, що покрепиться. Як часом Устя вирве в Гуляя з рук гроші, Гуляй іде до Коваля й знає, що конче закропить душу. За те ж кожного жінка ненавиділа приятеля свого чоловіка. Ковалева Пазька дивилась спідлоба на Гуляя, як тільки Гуляй переступав через поріг її хати. Гуляєва Устя часто прибігала в корчму й силою проганяла приятелів додому.

— А вже мені твій Гуляй сидить отут в печінках!— кричала Ковалева Пазька на Кузьму.— Через його нема тобі більше стежки, як до корчми.

— А вже мені твій Коваль осточортів, як болячка! — кричала Устя на Гуляя.— Ти, дурню, сам і стежки не знайшов би до шинку, якби не той іродів син, Коваль.

— Оце вигадала! Чом би стежки не знайшов? А якби сам не знайшов, то в людей розпитав би,— говорив Гуляй.

— Та ти, дурню, сам і стежки до шинку не допитався б.

Обидва Кузьми знали, що їх жінки не дуже-то ласкаві до їх приятельства, і не дуже оббивали один у другого пороги, а сходились на бесіду на вулиці, а з вулиці простували до шинку.

Але якось весною Кузьма Гуляй неначе крізь землю пішов. Ждав його Коваль, виглядав, а Кузьми нема та й нема. Пішов Коваль в оранду,— Кузьми нема; зайшов у Срулів шинк,— Кузьми нема; обійшов усі шинки,— Кузьми ніхто й не бачив. "Що це за причта? Де це дівся Кузьма? Нема з ким чарки горілки випить, нема з ким побалакать,— думав Коваль, тиняючись по вулицях од шинку до шинку,— а зайду я до Кузьми в хату; може заслаб та лежить,— подумав Коваль і пішов до Гуляєвої хати.

Увійшов Коваль в хату й застав саму Устю. Устя поралась коло печі; саджала в піч хліб. Вглядівши на порозі Коваля, вона кинула на його злими очима.

— Добридень, Усте!—сказав Коваль.

— Та доброго здоров'я!—обізвалась Устя й полізла в діжу за тістом, навіть ;не глянувши1 на Коваля.

— А де твій Кузьма?— спитав Коваль.

— А тобі навіщо?—сказала з серцем Устя, випліскуючи хліб.

— Та давно бачився,— каже Коваль.

— Як у горосі та й досі...— замимрила Устя через зуби.— А що? може до шинку хочеш його потягти?

— Розносилася з шинком, як старець з писаною торбою. Давно бачився, та й заманулось побачиться. Може ти його в скриню сховала, щоб і люде на його не дивились.

— Авжеж! Ховала б пак таке добро!—закричала Устя. Гордий Коваль зобидився.

— Чого це ти, Усте, сичиш, як гуска? Я до тебе говорю по-людській, а ти до мене по-гусячій,— сказав Коваль.

— Та вже мені остобісіли ті Кузьми, як те лихо: сама все роби, порайся і в хаті, і надворі, і на полі, а він з сином п'є та спить і не прокидається цілий день. В лузі час сіно косить, а він про сіно й не дбає, й не думає, та все п'є. Нараяв, Ковалю, мені лихо, а не чоловіка.

— От і лихо! Мало хто горілки не п'є. А якби була не пішла за Кузьму, то й досі б гуси пасла,— сказав Коваль докірливо.

— Лучче була б під шум пішла, ніж за свого Кузьму,— сказала Устя.

— От тобі на! Правду кажуть, що "сватові перша чарка й перша палка",— сказав Коваль. Устя замовкла й з досади згонила злість на хлібі: вона так плескала хліб, що він аж ніби пищав в її руках. Усті,

мабуть, здавалось, що вона однією долонею плеще по морді одного Кузьму, а другою — другого.

— То скажи-бо, де твій Кузьма? Що це таке? Од тебе й слова не допитаєшся,— знов спитав Коваль.

— Та й навратливий же ти! Одчепись од моєї душі. Отам сплять з сином в клуні, повивертались, як кабани. Хоч сама бери косу та й коси на луках сіно,— крикнула Устя.

— Гм... З ким же оце він п'є?— спитав Коваль.

— А нечистий його знає! Я думала, що він з тобою товчеться в шинку,— сказала Устя.

— Та одчепись од моєї душі! Я вже два місяці не бачив твого Кузьми в очі. Вже й забув, який він на обличчя,— сказав Коваль.

— Коли забув, то піди поцілуйся з ним та не мороч моєї голови,— крикнула Устя.

Коваль вийшов з хати, навіть не попрощавшись з Устею. Він увійшов у клуню. На засторонку, на соломі спав Кузьма, а в його в головах лежав, розкидавши руки й ноги, його син од першої жінки, парубок Василь. Коваль виліз на засторонок, вхопив під плечі Кузьму й перекотив його на другий бік, як колоду.

— Кузьмо! чи це ти й досі спиш?—крикнув Коваль над самим вухом в Гуляя.

Гуляй спав як убитий і навіть не обізвався. Коваль схопив Кузьму здоровими руками за плечі й знов перекотив його на друге місце. Кузьма тільки хріп та цмакав язиком.

— Це й ти, ледарю, спиш до півдня? Он вже люде давно пішли в поле,— крикнув Коваль і перекотив Василя на другий бік.

Василь липнув сонними очима, одвів руку та лусь Коваля в зуби кулаком!

— Оввa!— крикнув Коваль, вхопившись рукою за щелепи.— А будьте ви прокляті!—сказав Коваль і з тими словами вийшов з клуні, плюнувши на засторонок.

Тим часом вже місяців зо два, як Кузьма Гуляй знайшов собі іншого Кузьму: то був гутянський шинкар, злодій Шмуль.

Раз після великодня весною, пізньою добою, під ворота Кузьми Гуляя тихо-тихо, неначе тінь, підкотилась жидівська балагула. З високого передка зскочив здоровий плечистий Шмуль, тихісінько підійшов під вікно й застукотів одним пальцем в шибку. В Кузьми Гуляя й собаки не було в дворі.

— Кузьмо! чи ти спиш? А вийди сюди на хвилинку,— промовив Шмуль.

В хаті було тихо. Всі спали.

— Кузьмо, Кузьмо! а вийди, будь ласка, сюди!— знов зашепотів Шмуль, шкрябаючи нігтем по шибці.

Василь спав на лаві, почув, що хтось стукає в вікно, і вискочив надвір.

— Кузьмо!—знов тихо заговорив Шмуль.— Чи то ти?

— Це я. Нащо тобі Кузьма?— спитав Василь.

—А виклич мені батька, та тільки так, щоб твоя мачуха не почула,— говорив Шмуль солодким, тихим, як шелест, голосом.

Василь пірнув в темні сіни. Перегодя вийшов з сіней Кузьма.

— Добривечір тобі, Кузьмо!—сказав Шмуль.

— Доброго здоров'я,— обізвався Кузьма, позіхаючи на весь рот.— А що ти, Шмулю, мені скажеш?

— Ходім далі од хати на город; я маю тобі щось казать,— тихо сказав Шмуль.

— Що там таке, що тобі так приспіло!— сказав Кузьма й пішов за хату.

За ним пішов, закрадаючись навшпиньки, Шмуль.

— Кузьмо! Я знаю, що ти добрий чоловік,— почав Шмуль.

— І варто було для того будить чоловіка в глупу ніч,— сказав з досадою сонний Кузьма.

— Не об тім, бач, мова. Я знаю, що ти добрий чоловік, і я тебе люблю, — знов почав Шмуль.

— Та говори, чого тобі треба од мене, бо я спать хочу,— сказав з досадою Кузьма.

— Цссс... тихіше, тихіш, Кузьмо, щоб твоя жінка часом не почула. А хочеш, Кузьмо, мать багато грошей?— знов спитав Шмуль.

— А що? Може ти мені оце привіз грошей?—спитав Кузьма й осміхнувсь.

— Коли хочеш, то й привіз. А хочеш, Кузьмо, нічого не робити й грошей багато мать та горілочку попивати?— знов спитав солоденьким голосом Шмуль.

— Як же це так? Хіба красти, чи що?—спитав Кузьма, трохи розшолопавши, в чому діло.

— Нащо красти? Борони боже! Нащо красти та гріх на душу брать. Ти не будеш красти — й гроші матимеш,— сказав жид.

— Чи це ти викликав мене з хати, щоб мене морочить, чи що? Геть іди собі к дідьку, бо я спать хочу!—крикнув Кузьма й замірився йти до дверей.

— Шш...— зашипів Шмуль і вхопив Кузьму за рукав.— В мене в балагулі лежить крадене добро. Сховай, будь ласка, на якийсь час у себе в клуні в соломі. Я тобі поступлюсь часткою з краденого.

Кузьма зовсім прочумався, довго думав, чухаючи спи-

ну, а далі сказав: "А що буде, як в мене витрусять крадене?"

— Що тобі буде? Хіба ти його крав? Скажеш, що я> мов, нічого не знаю й не відаю, що хтось уночі зарив його в солому, та й годі,— сказав Шмуль.— А що, чи добре я кажу? А як добре, то й могорич зап'ємо.

Шмуль побіг до воза, як прудка коза, і вернувся з-пляшкою рому в руках.

— Ож на лиш, Кузьмо, та спробуй, які могоричі ми п'ємо! Коли пристанеш до нашої спілки, то більше простої горілки й не питимеш, а питимеш такий "цимес", як оце в пляшці.

Кузьма одіткнув пляшку, задер голову, вставив шийку пляшки в рот і почав дудлить нахильці. Ром булькотів у пляшці так голосно серед мертвої тиші ночі, що Шмуль оглядавсь на всі боки.

— Ну та й добра ж у тебе горілка, вражий сину!— сказав Кузьма, переводячи дух,— це, мабуть, таку пани п'ють. Де ти її в гаспида доп'яв?

— А де ж я її доп'яв: добрі люде вкрали в одній крамниці. А що? Хочеш таку горілку пить, то переховай моє добро день-другий в клуні. Через дві ночі я заїду,, заберу, і ввесь слід щезне. Чи добре я раджу?

Кузьма мовчав, бо знов задер голову вгору, і з перекинутої в рот пляшки знов забулькотів ром.

— Добре,— сказав Кузьма,— але як приїдеш через, два дні, то привези ще такого гостинця. Ну та й горілка? І пече, і лоскоче в животі.

— Але знаєш що, мій Кузьмо. Твій Василь виходив надвір і бачив мене... Чи мовчатиме він, як, борони боже,, часом піде в клуню, штурхне в засторонок вилами та побачить, що там лежить?— питав Шмуль.

'— А хто його зна, чи мовчатиме, чи ні. А треба, щоб мовчав,— сказав Кузьма.

— Треба, щоб мовчав... Він батька не видасть, але,, бач, молодий парубок... часом не вдержить язика. Треба й його притягти до нашого сукупного діла,— сказав Шмуль.

— Про мене тягни, коли потягнеш, а за могорич не-забувай,— сказав Кузьма.

Здоровий та плечистий Шмуль знов пішов під вікно^ закрадаючись і ступаючи на пальцях.

— Василю! Василю! А вийди на часок сюди!—сказав Шмуль і легесенько зашкрябав нігтем об шибку.

Василь вийшов. Шмуль одійшов за вугол і кивнув на його з-за вугла рукою. Василь пішов за хату.

— А навіщо я тобі здався?— спитав Василь.

— Ой вей мір, навіщо? Ти мені дуже потрібний. Твій батько день-два передержить в клуні моє добро. Будь ласка, мовчи та нікому не кажи. Хіба ж тобі не жаль батька? Продамо те добро, візьмете собі частку грошей. Кидайте орать та сіяти! Що вам з того ячменю, з того жита, коли тут гроші самі котяться в двір,— сказав Шмуль.

Здоровий, розумний, проворний та жвавий Василь був потрібніший Шмулеві, ніж старий хамулуватий Кузьма. Сам Шмуль не крав, але він підмовляв красти мужиків, а сам тільки переводив крадене й брав собі більшу частку користі. В Шендарівці він мав вже трьох таких підручників і задумав притягти до спілки й Василя, щоб його посилать в огонь, а самому загрібать жар його руками.

— Ну, та як же буде, Василю?—спитав Шмуль у Василя. Василь довго стояв і думав, а далі промовив:

— Коли батько здурів на старість та злигався з таким злодюгою, як ти, то я мушу мовчать; аби тільки батько вдержав язика за зубами, а я вдержу,— сказав понуро Василь.

— От і добре! Я знав, що ти бравий козак,— сказав Шмуль, легенько торкаючи Василя долонею по плечі.— Випиймо ж могорича.

Шмуль подав Василеві пляшку з ромом. Василь задер голову і вставив шийку пляшки в рот. Ром забулькотів. Василь напився, гекнув і втер губи рукавом.

— Та й добрий твій могорич! Мабуть, тим, що злодійський,— сказав Василь.

— Але от чого я трохи боюся: боюсь Усті. Ховайтесь од Усті,— сказав Шмуль.

— А де ти в недовірка сховаєшся од жінки,— сказав Кузьма,— од жінки, як од бога, ніде не сховаєшся. Але як Устя часом прохопиться словом, то я їй ребра палицею полічу.

— Ой вей мір! Який ти прудкий. Устя тобі передніше наплеще потилицю, ніж ти їй ребра полічиш,— сказав Шмуль.

2*

19

Шмуль знав усе містечко, усіх людей в містечку, як ніяка поліція на світі.

— Та хоч Устя й довідається, то не схоче ж вона таки, щоб я й батько пішли на Сибір. Не бійсь, мовчатиме,— сказав Василь.

— Ой який ти розумний. Я так і знав, що ти це скажеш. Ну, тепер до роботи. Знімайте клунки та несіть в клуню,— сказав Шмуль.

Кузьма й Василь почали знімать з балагули мішки. Шмуль тільки піддавав їм на плечі й одчиняв ворота. Сам він ні до чого й не доторкувався, радий, що знайшов попихачів, котрих можна поганять.

Він ішов позад їх до клуні, стиха махаючи батогом. Однесли вони раз, однесли вдруге. За третім разом Шмуль піддав Кузьмі на плечі здорове рядно, повне всякого добра. Рядно було таке важке, що Кузьма аж скорчився вдвоє.

"Що воно таке важке та тверде?" — подумав Кузьма, підходячи до клуні. Він лапнув назад рукою за рядно. В рядні було щось тверде й довге, зовсім таке, як дві людські ноги.

— Шмулю! Тут у рядні вбитий чоловік!— сказав Кузьма, кинувши на землю рядно й одскочивши.— Ти вбив чоловіка й привіз мені лихо в клуню.

Кузьма одскочив од рядна, хрестився та трусився. Він дуже боявся мерців та чортів, але бога зовсім не боявся.

— Ой вей мір! Чи ти здурів, чи ти впився? Хіба я розбійник? Я чесний чоловік. Де ти там налапав мертвого чоловіка?— сказав Шмуль.

Василь не дуже боявся мерців і сміявся, дивлячись на переляканого батька. Шмуль вхопив зав'язане рядно й поволік його в клуню. Зачинивши ворота, Шмуль достав з кишені потайного ліхтаря, черкнув сірничком об коробочку. Світ полився по клуні, по купі розкиданих мішків. Шмуль засвітив свічку в ліхтарі й навів промінь на рядно.

— Ну, де той мертвий чоловік! Розв'яжи рядно та подивись, коли не ймеш віри,— сказав Шмуль. Кузьма боявся й приступить до рядна й стояв, похиливши голову. Василь розв'язав рядно. В рядні були тверді сувої полотен та рушників, котрі Кузьмі здались ногами.

Шмуль сам вибрав місце в засторонку й пробрав солому до самого дна. Вони втрьох склали в ту яму все покрадене добро й накрили зверху соломою.

Вже небо почало червоніть, як балагула тихісінько посунулась по вулиці. Самі коні неначе знали, що вони злодійські, і тихо ступали копитами.

— Ну, тепер, тату, заварили кашу! Самі влізли в біду й мене потягли за собою. Держіть же п'яний язик за зубами, а як не вдержите, то я вам не спущу,— сказав Василь, крадучись в сіни.

На городі й на подвір'ї знов стало тихо й мертво. Тільки зорі пишно сяли на небі, та край неба червонів, наче щоки в молодої дівчини. Втомлена Устя спала як убита і нічого не чула.

А Шмуль, виїхавши за містечко, крикнув, свиснув на коні, і привчені коні понесли балагулу, як вихор. Дорога до гутянської корчми, котру держав Шмуль, повернула в густий ліс, вилася з горба на горб, крутилась по вузьких долинках в гущавині. Балагула скакала по нерівній доріжці, по вибоях та горбах, а Шмуль усе гнав коні, неначе втікав од когось. Коні вскочили в глибоку долину. При світі червоного неба залисніла вузька долина, забіліли довгі купи попелу, де колись стояла гута, чи скляна фабрика. Над самим шляхом забіліли стіни корчми. Шмуль спинив коні коло корчми, а сам пірнув в темний вузький яр, густо заросли лісом. Яр вганявсь далеко в ліс. В самому яру росла густа ліщина, а між ліщиною були накидані купи сухого хворосту та листя. Шмуль тихісінько поліз у хворост. Тільки що він почав розкидать купу, звідтіля вискочив переляканий заєць, плигнув під самим носом в Шмуля через купу хворосту й побіг в ліс. Шмуль як стояв, так і звалився, мов дуб, на хворост спиною.

— Ой вей мір! Ой тателе! Ой гвалт! Вовк, ох-ох-ох!— застогнав Шмуль, вхопившись за серце.

Шмуль довго не міг перевести духу, неначе чим вдавився. Він довго сидів, держачись за груди обома руками, та тільки вейкав та стогнав: "Ой тателе! ой вей мір, ма-мелe!" Як тільки минув переляк, жид встав,

трохи постояв, постогнав, а далі розгріб сухе листя й витяг здорового старого чавуна. Він вийняв з кишені троє намистів, зав'язав їх в ганчірку і вкинув у чавун. Зав'язавши чавун хусткою, він перекинув його, накрив листям, прикидав зверху хворостом, а сам пішов розпрягать коні. Вже надворі було зовсім видно, як Шмуль постукав у двері в корчмі. Жидівка одчинила двері, і Шмуль впав на перини, пірнув в їх з головою й заснув як убитий.

Через два дні в глупу ніч Шмуль знов зашкрябав нігтем в Кузьмине вікно. Кузьма не спав і ждав жида; він накинув свиту, торкнув під бік Василя, і обидва тихесенько вийшли надвір. Проти білої стіни малювалась здорова, важка Шмулева постать, і при світі зірок було навіть видно його здорові витрішкуваті очі й більмо на одному оці. За двором стояв кінський віз, а ззаду до воза була прив'язана пара волів.

— А що, Шмулю! Чи привіз могорича?— зараз спитав Шмуля Кузьма.

— Привіз, як же не привезти добрим людям! Але передніше позносьте мішки на віз,— сказав Шмуль.

— Як позносить, то й позносить,— сказав Кузьма.— А то які воли? Чи свої, чи крадені?

—Де в мене свої воли? Нащо мені воли? Звісно, крадені,— сказав Шмуль.

— Що ж ти думаєш з ними робить? Чи орать ними, чи що? Та й добрящі ж воли! Певно, десь у пана вкрали,— сказав Кузьма.

— То мої хлопці зайняли на полі та й пригнали аж з-за Росі. А що, Кузьмо! Вбирайся та жени з Василем оці воли й вези усе добро в Лисянку. В Лисянці завтра ярмарок,— сказав Шмуль.

— А як часом хто впізнає воли, що тоді буде? — сказав Кузьма.

— Хто там їх впізнає. Воли пригнані здалека. А коли сам не схочеш продавать, то передаси моєму родичеві Ян-келеві. Його хата перша од оранди. Я тобі й квиток дам. Оддаси йому й полотно, і свитки, й кожухи. Він зараз усе попродає, ще й гроші вам дасть,— сказав Шмуль.

— Хто його зна. Якось ніяково,— терся-м'явся Кузьма.

— А як не поженеш волів та не одвезеш оцієї хури в Лисянку, то ми вкрадемо твої воли. Адже ж ти маєш пару волів?— спитав Шмуль.

— О трясця ж твоїй матері, коли так!— сказав Кузьма.

— Трясця не трясця, а воли вкрадемо так, що ти й не зоглядишся. Коли пристав до нас, то слухай нас,— сказав Шмуль.

— О враг же твоїй матері!— говорив Кузьма, чухаючи потилицю.

— А що, тату! Ет! Сказав би щось, та тільки боюся: все-таки ви мені батько,— сказав Василь.

— Ти, Василю, розумніший за свого батька. Жени золи, то заробиш грошей та купиш своїй Олені червоні чоботи, бо без цього гостинця вона не піде за тебе заміж,— сказав Шмуль.

— А ти, свиняча шкуро, й це знаєш?— сказав Василь.

— А чом би мені й не знать; хіба люде про тебе не говорять? Приставай до злодіїв, та як будеш красти, то ще й червоне намисто купиш Олені,— підмовляв Шмуль Василя.

В непопсованій душі в Василя заворушилось щось недобре, але глибоко-глибоко, десь на самому дні. Він почав здаватись. Йому схотілось купить Олені червоні чоботи та добре намисто.

— Ну, та як же воно буде? Думайте швидше, бо ніч іде, а діло не жде,— сказав Шмуль.

— їдьмо! нема чого гаяться. їдьмо!— сказав Кузьма до Василя,— але що то завтра скаже нам Устя?

— Ну, коли так, то гайда до роботи. Виносьте мішки. Там вже все полічено.

Кузьма й Василь кинулись до клуні, позносили на віз мішки, прикрили соломою й сіли на віз. Шмуль витяг з кишені пляшку й подав могорич Кузьмі. Кузьма ковтнув раз і скривився.

— Е, бісів Шмулю! Це проста горілка; вже не така, як ти той раз привозив,— сказав Кузьма.

— Буде з тебе й такої. То, бач, було на перший раз... Як украдемо де, то я знов привезу вам тієї панської горілки,— сказав Шмуль.

— Щасливої дороги! Дай, боже, час добрий!—сказав Шмуль,— а завтра ввечері заїдьте до мене по дорозі в гутянську корчму та оддайте мені коні. Гроші мені передасть Янкель, а вашу частку оддасть вам у руки.

"Щось воно є! Боже мій! Щось вони задумують,— думала цілий день Устя, пораючись в хаті й на подвір'ї.— Боже мій милостивий! Побила мене лиха година та нещаслива".

Кузьма й Василь вернулись з Лисянки вже опівночі. Хата була заперта. Вони пішли в клуню й лягли в засторонку, обидва п'яні як ніч. Другого дня Устя кричала на їх, верещала, доки горло не заболіло.

— Де ви були вчора? Де ви тягались цілий день? Воли не нагодовані й не напоєні. Робота в полі стоїть, а ви волочитесь та п'єте.

Кузьма й Василь мовчали й словом не обізвались.

— Де ти був? Де ти волочився?—крикнула Устя, приступивши до Кузьми.

— А тобі нащо?— сказав сердито Кузьма.

— Як нащо? Хіба я не хазяйка в хаті! Який з тебе хазяїн? День і ніч десь волочишся, п'єш, нічого не робиш, до півдня спиш. Воли стоять без роботи,— кричала Устя.

— Невелика біда, як день постояли без роботи. Ще встигнемо впорaться в полі; а як ти раз-другий даси сіна волам, то в тебе руки не поодпадають,— казав Кузьма, потягаючись.

— П'янице, ледащо! Сам волочишся, ще й парубка з собою тягаєш,— кричала Устя.

— Мачухо! Парубка не зачіпай, бо парубок як дасть тобі в зуби, то й зуби визбираєш,— сказав понуро Василь.

— Ще цього не діждала од тебе! Я ж тебе обшиваю, обпираю, варю тобі й печу, як наймичка, а ти мені смієш таке говорить?—кричала Устя.

Василь мовчав і тільки позіхав.

Устя була страшенно цікава довідатись, куди ходили і де пили Кузьма та Василь. їй усе здавалось, що вони тягаються десь по шинках. Але раз Устя пішла в хлів. Вона пішла подивиться, чи не несуться кури в загаті. Вона почала лапать руками поверх загати, коли дивиться,— в кутку загати щось блищить через солому, наче зірочка. Сонце прорвалось через дірку в загаті і впало на щось блискуче. Устя засунула руку в солому й налапала пляшку, а коло неї й другу. Пляшки були не прості, з чудними квитками і вже надпиті до половини. Устя одіткнула

одну пляшку, спробувала, що було в пляшці, покуштувала з другої пляшки — й задумалась.

"Що воно? Чи горілка, чи вино? Таке міцне й добре. Такої горілки мужики не п'ють. Та й пляшки якісь не прості",— думала Устя, куштуючи то з однієї, то з другої пляшки.

А то була одна пляшка рому, а друга вина. Злодії обікрали десь крамницю, і Шмуль привіз на схованку до

Кузьми повні мішки пляшок, стеаринових свічок, сахару та всякого добра. Кузьма з Василем витягли пляшки з? мішка, так що й Шмуль не знав, і сховали в хліві в загаті. В Устю неначе грім вдарив. Вона почала догадуваться, що Кузьма з Василем крадуть. Вхопивши пляшки в руки, вона побігла в хату.

— А це що?—крикнула Устя, показуючи пляшки Кузьмі та Василеві.

— А ти таки знайшла! Я ж кажу, що од жінки, як од бога, ніде не сховаєшся,— сказав смутно Кузьма.

— Де це ви набрали цих пляшок?— крикнула Устя до Кузьми.

— Купили... А тобі нащо?—сказав сердито Кузьма.

— Ой брешеш, стара собако, брешеш. Ти мене не піддуриш. Це якась дорога горілка. Я тобі цими пляшками голову провалю,— сказала Устя.

— А ти вже й покуштувала?—сказав сердито Василь і з тими словами вирвав з мачушиних рук пляшки.

— Ото, мачухо, їж борщ з грибами — держи язик за зубами,— сказав Василь,— а як ще раз зачепиш наші пляшки, то я не подивлюсь тобі в зуби: таки справді провалю тобі голову оцими пляшками.

Устя замовкла й тільки важко здихнула. Вона тепер догадувалась, що Кузьма з Василем крадуть, але не насмілилась їм того сказать в вічі. Жіноча цікавість швидко навела її на певну стежку.

Вона знала, що Кузьма й Василь десь ніби пропадають вночі, і задумала не спать і підстерегти їх.

Настала ніч. Вже повечеряли. Устя помолилась богу й лягла спати. Кузьма з Василем пішли спать в повітку. Устя не спала. Вона встала з постелі, сіла на лаві коло вікна й дивилась у вікно. Надворі було поночі, тільки зорі ясно світили на небі, і при їх світі ледве було примітно повітку та ворота. Устя куняла, кільки раз вставала, молилась богу, щоб не заснуть, і знов сідала край віконця й не зводила очей з двора.

Коли це опівночі тихесенько підкотився віз під ворота. Ворота одчинились, і в двір увійшов якийсь високий чолов'яга й пішов просто в повітку. За ворітьми вешталось ще кілька чоловіків. З повітки вийшов Кузьма й Василь і пішли до воріт. Перегодя вся ватага пішла до клуні й зараз вернулась з мішками на плечах. Устя впізнала між мужиками двох жидів. Люде вкинули мішки в віз і посідали верхом на коні, котрі були прип'яті позад воза. Ворота зачинились, і ввесь поїзд тихо-тихо поїхав проз двір.

То приїхав Шмуль з ватагою шендарівських злодіїв. Між ними був один шендарівський чоловік, Грицько Су-пруненко, з сином парубком, ще й навіть непоганий хазяїн. Шмуль розсилав їх, кого — красти, а кого — продавать крадені коні. Василь, з ломом в руках, пішов з Супруненками обкрадать комору одного чоловіка. Шмуль поїхав, щоб стояти на сторожі та вхопить на віз крадене добро.

Устя тепер все втямила.

Доки люде вештались по дворі, вона з переляку неначе, замерла на лаві. Як тільки ватага од'їхала од двора, Устя встала, зняла руки до бога і впала на землю перед образами.

— Боже мій милостивий та милосердний! Безщасна я навіки. Це ж вони злигались з злодіями, а може й з розбишаками. Наверни їх, господи, на добру путь, не дай мені пропасти.

Довго молилась Устя, била поклони, здіймала руки до бога. Потім вона сіла край стола й підперла голову долонею. Сон утік од її очей. В хаті було поночі й тихо. Устя задумалась; задумалась про свою лиху долю.

"Було мені добре за першим чоловіком. І чоловік був добрий, і хазяйство добре велося. Бог узяв чоловіка. Померли й діти. Громада одібрала поле. Брат чоловіків одняв од мене хату. Зосталась я сиротою, пішла в чужі люде, в найми. Тепер вийшла за другого, і за доброго чоловіка, а тут на тобі таке нещастя!"

Усті приходила думка піти зараз у волость і за все розказать волосному, вийти на вулицю й наробить гвалту, але вона передумала.

"Заберуть їх на Сибір, а я знов зостанусь сама в хаті",— думала Устя.

Усті стало шкода чоловіка. Тільки Василя не було їй шкода. Василь не поважав її, знущався над нею, лаяв її й ненавидів, як свою мачуху, хоч вона й не бажала йому нічого, окрім тільки добра.

"Пропало моє життя навіки,— думала Устя,— Тепер мені став світ немилий. Я з злодіями мушу жить, за одним столом сидіти, з однієї миски їсти і... мовчать та нишком сльози втирать".

Вже перед світом лягла Устя спать, і спала, як не спала. Минув день. Кузьми й Василя не було. Вони приїхали аж опівночі п'яні й лягли спать в клуні в засторонку. Того ранку Кузьма Коваль зайшов до Кузьми Гуляя і знайшов його й сина в засторонку в клуні. Вони спали до півдня як убиті. Устя ждала їх, зціпивши зуби.

Вже опівдні Кузьма прокинувся й увійшов у хату.

— Усте, давай обідать! — сказав Кузьма.

Устя ненавиділа, але й трохи боялась Василя. Вона була рада, що Кузьма сам увійшов у хату.

— Кузьмо! Чи вже ж у тебе нема бога в серці? Що ти робиш? З ким ти злигався? Ти ж старий чоловік. Я не дивуюсь Василеві. Василь парубок, молодий та нерозумний, упертий. А в тебе вже лиса голова.

— Що це ти, Усте, верзеш. З ким же я більше злигався, як не з тобою?— сказав Кузьма.

— Ти думаєш, я нічого не знаю. Я все знаю, все бачила,— сказала Устя.

— А що ти бачила?— спитав несміливо Кузьма.

— Я цілу ніч сиділа коло вікна. Я все бачила. Тепер я знаю, де ти волочився, з ким ти волочився. Ти, стара злодюго! Нащо ти пристав до злодіїв? Нащо ти переховуєш крадене добро в клуні? Ти обезславив на старість себе й мене. Ти наробив мені сорому. Мені сором в очі людям дивиться.

Кузьма про все догадався. Він стояв і мовчав. Устя кричала і все приступала до його ближче.

— Покинь красти, стара лиса голово! Попрогонь з двора тих злодюг жидів. Як не покинеш красти, то я тобі кочергою голову провалю.

Устя вхопила кочергу й кинулась до Кузьми.

— Ти злодій, стара собако! Тепер на нас люде пальцями показуватимуть. На Сибір підеш з своїм Василем! Покинь красти! Кажи, що покинеш! Забожися, заприсягнись,— і Устя махнула на Кузьму кочергою. Кузьма од-скочив до порога і втік з хати. Він розказав про все синові, і вони обидва, вмившись коло криниці, пішли до шинку.

Настали жнива. Приспіла робота в полі. Кузьма з Василем день робили на полі, а два дні десь тинялись, крали, перепродували та пили. Бідна Устя сама товклась на полі, сама хліб вижала, сама в тік звезла.

Саме в жнива Кузьма присікався до Василя:

— Знаєш що, Василю. Ти крадеш, я переховую й перевожу, а Шмуль тільки кишені грішми напихає. Щось мало нам з того перепадає. Ледве вистачає на горілку.

— Та я й на червоні чоботи для Олени ніяк не спроможусь. Лукавий жидюга сам загрібає гроші лопатою,— сказав Василь.

— Я сьогодні підслухав, як титар говорив, що в церкві в скрині тепер лежить півтори сотні карбованців. От ук-радь, то й забагатіємо, а Шмулеві дулю покажемо,— сказав Кузьма.

"Куплю Олені червоні чоботи, ще й добре намисто, а восени повінчаємось",— подумав Василь.

— А це, тату, непогана річ; тільки вночі страшно лізти в церкву. В нас нема такого потайного ліхтаря, як у Шмуля; а сторож спить на цвинтарі в сторожці.

— То крадь удень. Сторож вдень на полі. Всі люде на полі. В маленькому притворі двері не заперті. Увійдеш в притворчик, витягнеш скоблі, і ніхто, ні жива душа не догадається, що злодій порається в церкві серед дня,— навчав Кузьма.

— Одначе, тату, дурнісінько ви колись ходили позичать розуму в Коваля. У вас на це діло розум десь, мабуть, у чоботях завалявся,— сказав Василь.

— Та за це колись ще я чув, як митикував Шмуль. Тільки Шмулеві, бач, не можна йти серед дня на цвинтар. А на мужика в цвинтарі ніхто не вважатиме,— сказав Кузьма.

— То це вам Шмуль вже позичає розуму? А чим же я вирву скоблі та клямку? В нас нема здорових обценьків, хіба підіть до свого приятеля Коваля та вкрадьте ковальські здорові обценьки. Вони висять в його в кузні на стіні,— сказав Василь,— а я підмовлю молодого Супру-ненка, та й поліземо вдвох у церкву.

І Кузьма накинув свиту наопашки й пішов до Коваля, взявши з собою старого переломленого підіска.

Кузьма Коваль був у кузні й лагодив поламані рогачі та підіски. Гуляй увійшов у кузню.

— Добридень тобі, куме! Боже поможи!— сказав Гуляй, ледве кивнувши головою.

— Доброго здоров'я, куме! Слихом слихати, в вічі видати. А я думав, що ти, куме, кудись помандрував. Давно я бачився з тобою!— сказав здоровий та плечистий Коваль, розправивши свій рівний дужий стан.

— Ой давно, давно!— промовив Гуляй, здихнувши й схиливши свою круглу голову на тонкій довгій шиї.

— Забув ти про мене, куме. Вже й по чарці не хочеш зо мною пить. Гріх тобі, Кузьмо, цуратись старого приятеля,— сказав Коваль.

— Та, бач, куме, то робота, то се, то те... то жінка не пускає, то гроші од мене однімає. Та ще и трясця мене трясла. Пролежав я з тиждень недужий,— плів Кузьма Гуляй.— Полагодь мені, будь ласка, оцього підіска.

— Добре, куме. Полагоджу й плати з тебе не візьму. Сідай, куме, та побалакаємо. Як же там твоя Устя?— спитав Коваль.

— Ой, куме, голубчику! Хоч не питай. Ти розумний чоловік і доводишся мені кумом. Ти добре живеш з своєю Пазькою. Порадь, як мені з жінкою жити?—питав Кузьма Гуляй.

— А що? Може вона тебе лає?

— Та де там лає! Сичить, як гадюка!

— Як° сичить, то позатикай клоччям вуха, то й не чутимеш. Нехай сичить, хоч цілий день,— сказав Коваль.

— Та хоч би я впер в вуха повісхмо конопель, то все-таки нічого не помогло б,— сказав Гуляй, махнувши рукою.

— Знать, добра гортань у твоєї Усті. От у моєї Пазь-ки так не така,— сказав Коваль.

— Моя Устя мене лає та й лає з ранку до вечора. Так уже нагризла мені голову, хоч хату кидай,— жалівся Гуляй.

— Ой ти, Кузьмо! До півдня спиш, та нічого не робиш, та, мабуть, нишком од мене горілочку смокчеш: десь ти знайшов вже собі інших приятелів, а мене забув,— говорив Коваль.

— Та, бач, трапляється всього на віку. Трапляється й випити, і часом довго поспать. Адже ж ти, куме, добре й сам це знаєш. Але ти якось вмієш з своєю Пазькою обійтися,— сказав Гуляй.

— Та так, бач. Як моя жінка розсердиться та розкричиться, то я як почну ходить коло неї, та тихенько, та любенько, та говорю ласкаво, то вона й осядеться. А як я розсерджусь та розкричусь, то й вона зараз защебече, як ластівка, сяде коло мене, та обніме мене, та пригорне, то я й прохолону, мов літом в холодку під черешнею. Отак і ти, куме, роби, то все буде гаразд.

— Коли моя Устя вже стара. Цур їй, щоб вона мене ще обнімала та цілувала,— сказав Гуляй.

— То-то й ба! Не знаєш ти жіноцьких норовів, хоч вже й посивів,— сказав Коваль.

Коваль покинув роботу, обернувся, взяв кухля з водою й почав пить. Гуляй зирнув на стіну і вглядів здорові обценьки. Він тихесенько простяг руку, зняв з цвяха обценьки, засунув в кишеню й прикрив ноги свитою.

— От тобі, куме, й підісок готовий,— сказав Коваль.

— От спасибі тобі, куме. І поміг мені, і порадив, як рідний батько.

Гуляй взяв підісок і вийшов з кузні. Коваль вийшов слідком за ним.

— Ой якого ж багато квіток в твоєї Пазьки! Вирву я, куме, васильків та понесу своїй Усті. Може, вона понюхає, то й подобрішає,— сказав Гуляй.

— Оце припало тобі, неначе дівці. Рви та гляди, щоб часом Пазька не вгляділа в вікно; бо вона до квіток аж труситься,— сказав Коваль.

Гуляй вирвав два кущі васильків і понюхав.

— А чом же ти, куме, не кличеш мене до шинку на могорич?—спитав Коваль.

— Нехай, голубчику, колись іншим часом. Якось ніяково з васильками йти в шинк. Васильки — святе зілля. Устя заткне їх за образи. Прощай, куме! Бувай здоров! Спасибі тобі!

— Прощай та пам'ятай про могорич. Не кидай старих приятелів, бо других нових таких не знайдеш!— кричав Коваль через тин.

По всій Шендарівці зараз рознеслася чутка, що злодії обікрали церкву, і не вночі, а серед дня. Злодії влізли в маленький, притулений до дверей церкви притвор, зачинились, виламали замок, влізли в церкву, розламали ломом скриню і вкрали асигнаціями більше сотні карбованців. Мабуть, хапаючись, злодії забули в церкві здорові ковальські обценьки.

Прибіг батюшка, прибіг титар, за ним волосний. Позбігались люде, подивились на обценьки й сказали, що обценьки ковальські.

Покликали Коваля Кузьму.

— Це твої, Кузьмо, обценьки?—спитали в Коваля.

— Ні, не мої. Не знаю. В мене не було таких обценьків,— сказав Кузьма, не кліпнувши й оком.

Кузьма впізнав свої обценьки, але не признавсь: він боявся, щоб до його не причепились дурнісінько. "Але як мої обценьки опинились в церкві? Хто б оце взяв їх у мене?"—думав та гадав собі Кузьма. Думав Кузьма, пригадував, чи не позичав у його хто обценьків. "Ні,, ніхто не позичав. Певно, хтось украв у мене їх. Хто вкрав обценьки, той і церкву обікрав",— подумав Кузьма й почав міркувати, хто б то їх украв.

Він передумав, хто був у його в кузні в останні дні. Людей приходило в кузню багато: приходили й чоловіки, й молодиці; приходили хлопці й дівчата.

"І хто б то в іродового сина вкрав обценьки?—думав Кузьма, аж в його в голові думки ходили ходором.— Був і Кузьма Гуляй. Але Гуляй не з таких сміливих, щоб лізти серед дня у церкву. Одначе Гуляй до мене перестав ходить... а з кимсь п'є, нічого не робить, спить до півдня. Де він ті гроші бере? Невже Кузьма, мій давній приятель, вкрав у мене обценьки й трохи мене не заплутав у біду. А піду я облапаю Кузьму",— подумав Коваль.

Він накинув свиту, надів шапку й побіг до Гуляя. Тільки що Коваль вийшов з двора, проти його йде вулицею Кузьма Гуляй.

— Здоров, Кузьмо!— гукнув Коваль.

— Здоров, Кузьмо,— обізвався Гуляй.— А куди бог несе?

— Та до шинку; оце, братику, бодай не казать: та то так горілки хочу, що аж живіт болить. А тут, як на те ж, моя Пазька замкнула гроші в скриню, ще й ключ з собою взяла. Купи, брате, хоч чарку, бо не видержу.

— Невже так тобі оце припало?— питав Кузьма Гуляй.

— Ой куме, ой голубе! Купи півкварти, бо не видержу. Хоч позич та купи на оддання або на одробіток. Хоч попоб'ю Пазьку, а гроші в неї видеру та тебе колись почастую. Ой-ой-ой! Аж за печінки тягне!

Коваль вхопився обома руками за живіт та аж присів.

— Може так, неначе хто смикає за кишки?— спитав Кузьма Гуляй, котрий сам добре розумів ту пригоду.

— Та еге ж... Ой братику, голубчику! Купуй швидше, бо вже починає за серце ссать! Ой-ой-ой! Не видержу.

— — Шкода мені тебе, куме! Я вже знаю, як воно за серце ссе.

— Та ходім мерщій в шинк! Ой моя матінко рідна! Ой серце болить.

— Оце, боже мій, яка тобі пригода. Ой господи, як мені тебе жаль! І трапиться ж таке лихо.

— Та не бідкайся, та швидше купуй, бо я тут на вулиці й богу душу оддам. Ой болить, ой пече!— аж сичав

Коваль, хапаючись за серце та присідаючи під тином.— От і шинк близько.

— Коли, куме, в цьому шинку багато людей: в мене гроші не розмінені,— промовив Кузьма Гуляй.

Коваль насторочив вуха та ще гірше закричав та застогнав, неначе його чорти хапали.

— То ходім до мене, може моя Пазька тобі розміняє. Ой боже мій, боже мій!— говорив Коваль.

— Ходім в той другий шинк, що за містечком. Той шинкар має гроші, то мені розміняє,— сказав Гуляй.

— Про мене, ходім хоч під три чорти, тільки швидше купуй, бо пропаду. Ой, куме, лебедику, купуй швидше!— стогнав, аж присідав Коваль, і обидва Кузьми побігли до другого шинку. Коваль сичав та корчився. Гуляя розбирав жаль. Прийшли вони в шинк. В шинку не було нікого. Добрий злодій закотив мерщій полу, засунув руку в кишеню й витяг гаманець. Хапаючись, він витяг з гаманця всі гроші, скільки їх було, і, не розбираючи, розгорнув двадцятип'ятирублеву бомажку. Під нею ще червоніла десятирублева і кільки дрібніших. Коваль осміхнувся, скрививши рота.

— Ой горить, горить увесь живіт! Ой не видержу! Ой міняй, куме, швидше, бо вже мене завіна візьме, буде корчить,— кричав Коваль.

— Ой знаю я, знаю, як воно корчить кишки! Люблю тебе, куме, нема де правди діти,— говорив, не хапаючись, Кузьма, та розгортуючи бомажки.

— Та міняй-бо, не бідкайся!—крикнув Коваль та лап руками за бомажки! Бомажки зашелестіли й сховались десь в страшному Ковалевому кулаці.

— Ой рятуйте, хто в бога вірує! Ой пропаду! Ой корчить живіт! Біжіть за попом, нехай висповідає, бо вімру,— кричав Коваль і при тих словах впав на лаву й почав корчиться.

Кузьма остовпів, витріщив очі й трохи сам не побіг за попом. Він стояв та тільки дивився, як Коваль качався по лаві, мов несамовитий.

Одна баба, що зайшла в шинк, побігла до попа.

Переляканий Гуляй стояв, витріщивши на Коваля баньки. Коли це незабаром за дверима надворі почувся голос священика.

— Мабуть, Кузьма насмоктався в шинку горілки, то його й завіна взяла. Винесіть його надвір.

Коваль впізнав голос священика, скочив на ноги, та прожогом в двері, та давай кричать: "Батюшко! Станового сюди! Кличте урядника, волосного! Швидше давайте сюди волосного та кільки чоловіка!

Гуляй тільки витріщив очі на Коваля.

Як тільки злодій почув про станового, то зараз з шинку та в двері. Коваль вхопив його за руки.

— Держіть Кузьму! Не пускайте його! Ведіть в волость! Він обікрав церкву! Ось в його скільки грошей,— кричав Коваль, кидаючись до кума й оддаючи гроші батюшці.

Піп дивився то на одного Кузьму, то на другого, зовсім не розуміючи, котрого з їх треба сповідать. Коваль втихомирився й розказав, як він заманив кума в шинк і виманив у його гроші. Кум стояв і тільки докірливо поглядав на Коваля.

— А що, куме! Минулась моя завіна; тепер твоя настає: ходім в волость,— сказав насмішкувато Коваль.

Кузьму повели в волость. Пішов батюшка, пішов і Коваль. За ними рушив народ, а за народом посипались жиденята через містечко. Кузьму привели в волость.

— А що, Кузьмо! Кажи правду: де ти набрав стільки грошей?—спитав голова.

— А де ж я їх набрав; там, де й люде беруть: продав на ярмарку пшеницю та й гроші за неї взяв,— сказав Кузьма.

— Чи багато ж ти продав пшениці?— питав голова.

— А вже ж не мало. Продав на двадцять карбованців, а решта в мене була давно,— сказав понуро Кузьма.

Люде обізвались і виказали, що Кузьма вивозив в неділю на ярмарок один мішок пшениці.

— Та признавайсь, Кузьмо, бо вже тобі нічого не поможе. Ми пошлемо людей і будемо трусить твою хату й комору,— сказав голова.

— Про мене, посилайте. Я ні в чому не винен. Хіба в мене бога нема в серці, щоб я крав у церкві гроші. Чи то мало злодіїв на світі,— сказав Кузьма.

— Ож виведіть Кузьму з хати або одведіть його на час в холодну,— обізвався Коваль.

Кузьму вивели з волості й заперли в холодну.

— Сам Кузьма не признається,— почав говорить Коваль.— Треба покликать його жінку. Устя в Кузьми дру-

га жінка. Вона не любить свого пасинка, зла на чоловіка й на пасинка за те, що вони п'ють та гуляють.

— Оце недавно вона дуже полаялась з пасинком та з Кузьмою. Устя правдива й чесна. Як честь не поможе, то поможе бабський язик. От покличмо сюди Устю,— сказав згодом Коваль.

Покликали Устю. Устя ввійшла в волость і поклонилась, ні про що не відаючи.

— А що, Усте! Твій Кузьма обікрав церкву: признайся по правді, розкажи нам усе,— сказав волосний.

— їй-богу, я нічого не знаю! Чи то можна, щоб Кузьма пішов красти. Він старий, нужденний чоловік. Ій-богу, нічогісінько не знаю й не відаю! — божилась Устя.

— Та він старий, але горілку добре п'є. Ось, бач! Якби люде не одняли оцих грошей, то він сьогодні пропив би їх з Ковалем та з Василем до останньої копійки,— сказав голова.

Устя зирнула на гроші. її взяла злість.

— Бодай вже побила лиха година і його, і пасинка. Що вже п'ють, то п'ють, ніде правди діть. День і ніч п'ють. Чи неділя, чи будень, вони все в корчмі. Мало не все добро затого попереносять з двора до шинку. Все сама та сама коло роботи: сама й жни, сама громадь, сама й вози, а вони все в корчмі. Я ж кажу, хто не по правді живе, тому не по правді й очі вилізуть. Мені вже сором і очі людям показувати.

— Та твій Кузьма й сьогодні в корчмі пив,— сказав голова.— Мабуть, пив і вчора, й позавчора, і в поле жать не ходив.

— Та він з пасинком вже три дні на поле не ходить. Одним одна б'юся коло того хліба; а вони понапиваються та десь блукають. Я вже три дні їх і в хаті не бачила. Василь ледащо, п'яниця... Ет! що вже й говорить. Я ж кажу, що неправдою достанеш, неправдою й піде.

— Та признавайся-бо, Усте, бо Кузьма вже признався. Це ми тебе так тільки, бач, питаємо,— сказав голова.

— Чого не знаю, не буду за те й казать. Бодай вже їх свята земля поглинула, як вони нівечать мій вік. Що неправдою придбаєш, те неправдою й піде.

— Знаємо, яка-то в їх неправда,— тихо сказав Коваль.

Устю пустили додому. Покликали Кузьму Гуляя.

— А що, Кузьмо! Твоя Устя вже розказала все чисто. Вона каже, що не Василь, а ти обікрав церкву,— каже батюшка.

"Я знав, що проклята все розкаже",— подумав Кузьма.

— Я? Борони мене боже! Чи то можна, щоб я на старість вчинив такий гріх? Хіба мені не треба помирать? Може, то й Василь: цього не скажу, а що не я, то нехай мене святий хрест поб'є.

Вивели Кузьму з волості й покликали Василя.

— А що, Василю; признавайся по правді, чи ти обікрав церкву, чи батько? Бо батько казав, що ти одбив замка й покрав гроші,— сказав голова.

— Хто? Батько казав, що я обікрав церкву?— крикнув Василь.

— Та батько ж,— сказав голова.— Коли хочеш, він тобі це в вічі скаже. Ось, бач, од батька й гроші одібрали.

— Цього не може буть,— гордо сказав Василь, і при тих словах в його ніби запалали чорні очі.

Знов привели Кузьму в волость.

Коваль промовив, обертаючись до кума:

— Тепер, Кузьмо, нема де правди діти: ми вже все знаємо, тільки не знаємо, чи ви вдвох крали, чи сам Василь. Та ти вже, бач, сказав, що Василь обікрав церкву. Скажи ж це Василеві в вічі, то ми тебе визволимо, і ти не підеш на Сибір, як ні в чому невинний.

— Та Василь же, а не я,— бовкнув Кузьма.

— То я, тату, обікрав церкву, а не ви? То я од вас таке чую?—крикнув Василь, опришкуватий, як присок.

Тато стояв, похиливши сиву голову й спустивши додолу тихі сірі очі.

— Бреше він!—крикнув Василь,— то він обікрав церкву. Беріть його, в'яжіть! Ось тут у його під шкурою на краї рукава зашито ще п'ятдесят карбованців! Піду я на Сибір, підеш і ти!

Василь посатанів. В його очі налились кров'ю. Губи побіліли, як папір.

Кинулись до рукава, разпороли шкуру, котрою був обшитий край рукава, і знайшли там дві асигнації по двадцять п'ять карбованців. Кузьма стояв ні живий, ні мертвий, блідий як смерть.

— Оце тобі, тату, дяка од мене за все. Ще як я був хлопцем, хто мене посилав красти огірки в чужі городи? Хто мене посилав красти гарбузи в попів город? Хто по-

силав мене красти кавуни та дині на чужі баштани? Га? Хто? Ти, тату. Хто перший злигався з злодіями та й мене потяг до злодіїв? Хто мене посилав на ярмарки продавать крадені воли та коні, переводить крадене добро? Ти, тату, та твій приятель, гутянський шинкар Шмуль. Хто мене навчав обікрасти церкву? Ти, тату. Все ти. Через тебе я став злодієм. Через тебе я занапастив себе. Коли я піду на Сибір, підеш і ти. А ти все пив, та пив, та пропивав те добро, що я крав. Це ж тебе запагубила горілка, а мене запагубив ти, і ніхто більше.

Кузьма стояв, спустивши очі додолу, і тільки слухав, як син навчав батька.

— Тепер тобі, Василю, все одно не минуть кари,— обізвався батюшка.— Розкажи ж нам, як то ти обікрав нашу церкву? Чи вночі, чи вдень?

— Де там вночі? Вдень. Вночі було коли не прийдемо, то все ходить сторож. Так ми задумали обікрасти вдень: так і батько раяв. Люде в полі. Кругом тихо. Ми залізли в притвор, зачинились, та й давай майструвать.

— Чи пригодились же, Василю, мої обценьки?—обізвався Коваль.

— Авжеж! Твої обценьки шага варті. Якби не лом, ми б нічого не вдіяли,— сміливо сказав Василь.

— Скажи ж, Василю, хто вкрав у мене обценьки в кузні? Чи ти, чи батько?—спитав Коваль.

— Обценьки вкрав батько, як ти обернувся та дудлив воду з глечика, — сказав Василь.

— Нащо ж ти так понівечив скриню, поламав на тріски?— спитав титар.

— Бо довго не подавалась. Та й набрались же ми мороки коло неї.

— А що, була міцна?—спитав батюшка.

— Так, неначе зуби зціпила. Вже ми її ламали ломом з усіх боків, поки таки поламали. Господи, скільки ми по-поморочились коло неї! — сказав Василь зовсім спокійно ще й трохи з жартом.

— Там, Василю, були гроші в здорових листах. Чом ти їх не взяв?— спитав титар.

— Я думав, що то якісь непотрібні папірці. Шкода, що не знав, що то гроші.

— Хто ж ще з тобою крав?— спитав голова.

— Хтось крав, та не скажу. Я не такий дурний, як батько.

— Чом же ти не скажеш?— спитав батюшка.

— Тим не скажу, що не скажу. Коли вже злигався з людьми, то треба правди держатись та й язик держать за зубами. Про це й не питайте, бо не скажу.

— Може ти ще кого обікрав?—спитав батюшка та й засміявся.

— До цього вам нема діла. А от вас, батюшко, так ми таки думали обікрасти, та все якось не випадало.

— Чом же не випадало? —спитав батюшка й перестав сміяться, почувши, що в його коло серця стукнуло.

— Та так. Коли було прийдемо, то в вас все гості, та все до півночі світло горить. А раз прийшли й ломи принесли, а в вас все світиться. Так я й кажу: не випадає, та й годі. Батюшка не спить. Вліземо в хату, то ще й доведеться з батюшкою битись.

— А тобі не хотілось биться?—спитав батюшка.

— Я нікого не вбив на своєму віку. Од цього бог боронив. Але якби дійшлось до бійки, то може б і торкнув ломом по голові. Треба ж якось оборонятись.

Повели Кузьму й Василя в холодну. Виходячи з волості, Василь обернувся до Коваля й докірливо промовив: "Ковалю, Ковалю! Продав батька за тридцять срібників. А чи мало ж ви вдвох пили по шинках?"

— Бо якби твій батько не перестав до мене ходить по розум, то може б і в тюрмі не сидів,— сказав Коваль.

Посадили Василя й Кузьму в холодну, а потім одвезли в тюрму в повітовий город. Довго ждали вони суду. Старий Кузьма просидів в тюрмі півтора року та й умер. Василя заслали на Сибір на каторжну роботу на двадцять год. Громада обтрусила цілий куток і знайшла ще трьох злодіїв. П'ять сім'їв виселили на Сибір з жінками й дітьми. А жид? що ж йому... панує собі, нівроку...

1880 року.